

СЛИКА ПРИВАТНОГ И ЈАВНОГ ЖИВОТА У НИШКОЈ ПРОЗИ СТЕВАНА СРЕМЦА

Шири историјски и културни контексти преламали су се и на свакодневицу обичних људи. У овом раду књижевна дела Стевана Сремца, у којима је описао живот југа Србије, пре свега нишке средине по ослобођењу од Турака: *Ивкова слава* (1895), *Зона Замфирова* (1903), *Ибиш-ага* (1898), *Тир Моша Абеншаам* (1902), *Лексик-аџија* (1902), *Калча у позоришту* (1904), *Величанствена шетња мадам Помпадуре* (1906), *Јусуф-агини политички назори* (1907), *Secessio plebis* (1905) и *Очигледна настава у турској школи* (1908) биће извори на основу којих ћемо реконструисати приватни и јавни живот у Нишу у другој половини XIX века. У издвојеним тематским целинама (слава, кућа, фамилија...) нагласак ће бити стављен на сусрет и сучељавање културних модела: једног новог, европског, грађанског и другог старог, препознатог као балканско-оријентални начин живота који је Сремац у својој нишкој прози веродостојно и духовито представио.

Кључне речи: приватно, свакодневно, јавно, културни модели, Стеван Сремац, нишка проза

Напоредо с крупним, значајним историјским догађајима текао је, такође, битан део историјске стварности, живот једног свакодневног, али скрајнутог света такозваних обичних, безначајних људи. Ово подручје изучавања због своје комплексности захтева мултидисциплинаран приступ, те због тога и књижевна дела, могу бити драгоцен извор проучавања свакодневног живота. У историји књижевности *верно представљање стварног света*, (Шанфлери) друштвених превирања, промена, раслојавања друштва, *малог* човека и његове стварности представљају одлике реализма. Реалистички писци, како је нагласила Драгана Вукићевић, крећу се у временским и просторним координатама *сада* и *овде* (ВУКИЋЕВИЋ 2006: 457-482) због тога и књижевна дела настала у епохи реализма могу бити значајан извор проучавања свакодневног живота, а у српској реалистичкој прози својим особеним посматрачким даром за сликање обичних појава и живота једноставних људи издвојио се Сте-

¹ petkovic_4@hotmail.com

ван Сремац у чијем се књижевном делу, како каже Душан Иванић, могу препознати друштвени односи, социјални слојеви, систем вредности, традиција... „Сремчево дело би се могло схватити као метареалност, схематизован модел одређене, нишке (у другом случају војвођанске или београдске) стварности. Тај модел открива структуру града, социјалне слојеве, становништво, системе вредности, обичајне норме“ (ИВАНИЋ 2005: 17) Ненад Макуљевић одређује приватност као нешто што „није датост која се подразумева, већ се остварује према жељеним или наметнутим културним концепцијама, политичким оквирима и економским условима условима“ (2006: 17), што указује на утицај који шири историјски контекст има на обликовање човекове личности, његовог живота, унутрашњег света мисли и осећања, међуљудских односа... Феномен приватности, који се може двоструко дефинистати, као лично поимање („свест о жељама, интересима, и схватањима сопственог бића“) и као јавно које се образује у оквиру „државе, друштва, верске организације, нације, градске и сеоске заједнице, економско-материјалног друштвеног слоја, као и у оквиру јавних простора“ (МАКУЉЕВИЋ 2006: 17) јесте део концепта формирања модерних држава и друштава.

Намера је да се у овом раду укаже на утицај који су историјски контекст, те различити културни модели, имали на обликовање свакодневног живота и приватне и јавне сфере у нишкој средини у другој половини XIX века. Анализом Сремчева два романа, *Ивкова слава* (1895) и *Зона Замфирова* (1903), шест завршених приповедака, *Ибиш-ага* (1898), *Ћир Моша Абенишаам* (1902), *Јексик-аџија* (1902), *Калча у позоришту* (1904), *Величанствена шетња мадам Помпадуре* (1906), *Јусуф-агини политички назови*, те две недовршене приче, *Secessio plebis* (1905) и *Очигледна настава у турској школи* (1907) указаћемо на оне детаље који говоре о свакодневном животу обичног човека у Нишу после ослобођења од Турака.

На Сремца и његов књижевни рад утицале су три географски и културно различите средине у којима је живео (војвођанска, нишка и београдска), али је о југу Србије и Нишу писао с посебном наклоношћу.

Зашто је Стеван Сремац волео Ниш?

Као изразитом традиционалисти, Сремцу је било блиско све оно што носи дух старих времена. Сремац се „ванредно осећа у том оријенталском и патријархалном свету, у тим источњачким декорацијама и међу тим људима старог кова“ (СКЕРЛИЋ 1974: 92) записао је Скерлић; Јован Деретић наводи да је „између традиције и модернитета, Сремац сав у знаку традиције“, те да му је „ближи старовремски, патријархални, него модерни, грађански свет.“ (1996: 327) Такав је свет, то *старо доба* и оријентални спокој Сремац затекао у Нишу непосредно по ослобођењу од Турака.

Оријентална паланка или модеран град?

Сремац је у Нишу затекао оријенталну културу, мир и једноставност патријархалног света у који су се тек пробијали западноевропски културни утицаји. Током Сремчевог боравка у Нишу, место је доживело велике промене. Учмалост и успаваност које везујемо за турски, оријентални свет, тако драги Сремчевом сензибилитету, замениле су динамичне промене у свим областима јавног и приватног живота. Када је 1892. године заувек отишао, Ниш више није био оријентална паланка, већ град уређен по принципима западноевропских насеобина. Тежња за друштвеним и економским престижом, учинила је да дух Оријента усахне и спокој лагодног *живувања* уступи место убрзаном току промена и модернизације. Тако је Љуба Станојевић у свом раду *Стеван Сремац као сликар старог Ниша*, нагласио да је Сремац „Откривајући један нови свет, нову средину која га је занимала, настојао је да да што више података о њој. Његове нишке приповетке снажно допуњују нашу историјску представу о људима и друштвеним односима оног доба. Његова слика старог Ниша – поуздани је документ прилика и услова под којима је текао развој једног града тек ослобођеног од Турака. Мада је шкрт у описима, његове слике нишких сокака, кафана, башта, гостионских и обичних соба, канцеларија, дућана, доприносе бољем схватању тога времена.“ (1954: 266)

Сремчева нишка проза због тога може бити извор за реконструкцију једног времена, свакодневног живота и одлика Ниша као насељеног места, окруженог брдима, од којих је Сремац најчешће помињао Горицу, Виник, Агушов кованлук... Нишлије су ту имали имања, воћњаке, винограде... Била је то периферија, где је сиротиња одлазила да ради, али и где се ишло у лов и на теферич. По околним селима имућни домаћини су имали своје чифлике, а у самој вароши живело се по махалама: Ибиш-ага у Сагир-Киптијан-махали, Замфирови и Манча у Јени-махали, а Цигани чак у шест. Варош је била испресецана већим и мањим сокацима; Сикина кућа се налазила у Шефтели сокаку, на чијем ћошку се недељом играло оро, али је најзначајнија била чаршија с трговачким и занатским радњама, дућанима, па Лесковачка улица... Жене су одлазиле у хамам, мушкарци у кафане; сркала се кафа из филцана, уз коју се *тутунило* и пила мастика. Куће опасане зидом, биле су заштићене од погледа са улице; по баштама се ширио мирис шебоја, карамфила, замбака, дафине, феслигена, по авлијама су шетале кокошке. Држало се до добрих комшијских односа, па се зачас кроз капицик стизало у друго двориште или на сокак. Суботом је био пазарни дан, недељом се одмарало и по наредби архијерејског сабора одлазило у цркву. Сремац је поменуо цркву Светог Пантелејмона, Мали саборни храм (стару цркву), те велику Саборну цркву; млади су ишли на оро, старији у променаду, а недељом поподне је свирала музика пред “Касином”; Сремац

је још помињао и магловит Пашин чаир, Тутуновићев подрум, Апеловац, Шарену и Донину чесму, Кевину малу, Сотираћево сокаче, Стамбол и Жожину капију... Нишлије су држале до реда, а мир и спокој је реметила једино хучна Нишава. Предивно нишко јутро и чаробна нишка ноћ очарали су Сремца, те је Ниш у својој прози представио као оазу мира, својеврсно уточиште свега „онога што је у Београду и Војводини почело да нестаје.“ (СТАНОЈЕВИЋ 1954: 259)

Гости на слави

Крсној слави се приписује посебно значење у животу Срба, будући да представља својственост српске културне историје и српског националног идентитета. Бојан Јовановић објашњава да „од свог настанка крсна слава представља битну одлику приватног живота српског народа у његовој културној историји. У том смислу се ова карактеристика исказује и у 19. веку на читавом подручју српских земаља.“ (2006: 594) Овај народно-религијски обичај, припада домену приватног живота, јер се првенствено везује за породичну, дакле приватну прославу одређеног свеца, а прослава крсне славе чини и окосницу Сремчевог романа *Ивкова слава*.

Како се славила слава у Нишу у другој половини XIX века?

Ивко је припадао старовремској генерацији, која се придржавала устаљених ритуала везаних за прославу дана који се ишчекивао целе године – крсне славе. Уводећи читаоца у шаљиву причу о једном необично прослављеном Ђурђевдану, Сремац је оставио и низ података о припреми и обичајима, те ишчекивањима везаним за саму прославу. Ко се све не радује Ђурђевдану, нагласио је Сремац „Радују му се момци и девојке, старци и бабе [...] радују му се слуге [...] и газде [...] радују му се људи изешни [...] и сами Цигани [...] и они му се радују, и можда још најискреније [...]. Радује му се и Ивко, човек гостољубив, мило му да дочека и почаст. Води рачуна о ономе коме иде и памти је ли му враћено“ (2003: 21) По ономе што је Сремац записао, слава је имала своја правила и ритуални редослед. За славу се чувало оно најбоље што се у кући имало „Најбоља ракија, најбоље вино, најбоље слатко, најбоља живина, и све што се може добро појести и попиту, чува се преко целе године за тај дан.“ Ред је налагао да се сви послови обаве на време „На дан-два пред славу биле су све собе и сва кућа окречена и сав намештај проверен; јастуци с миндерлука распарани и вуна издрндана [...] кућа чиста као кутија [...] беле се зидови, жути се липовина на долапима као лимун, а шарене се ћилимови по миндерлуцима и подовима као баштица пуна

шареног цвећа“, а кућу окићену јоргованом и врбовим гранчицама Сремац је упоредио с „библијском младом што чека свога женика.“ (2003: 22) Тога дана је Ивко устао рано, јер „кој може да спије“, па је у свечаном оделу чекао да се огласе звона на јутрење, како би колач, жито и велику свећу од пет и по динара, однео у цркву, чиме је писац наговестио стање узбуђења и ишчекивања главног јунака пред значајан породични обичај. Ипак, Сремац није поклонио много пажње овом духовном сегменту, него је његовом књижевном темпераменту пажњу привукао социјални аспект, те пренаглашеност и неодмереност у прослави, будући да је славље трајало три дана. „Тенденција неумереног народног прослављања крсне славе била је у 19 в. предмет критике како световних тако и црквених власти“ (ЈОВАНОВИЋ 2006: 606) тако да је прича о Ивковој слави у тек ослобођеном Нишу имала своје реално утемељење.

Обичај је налагао да прва славу честита комшиница Сика, а у низу неписаних правила, значајну симболичку улогу имала је песма уличних свирача; честиткама су се придружили и Цигани свирајући српске и турске *комаде*, затим трбушасте бандисти маршеве, а риђи верглаш полку, што упућује на суживот етнички разноврсног становништва, те више културних модела у тадашњем Нишу,

Широм отворена капија указивала је да су добродошли сви звани и незвани гости, а гости су се делили на *двојаке* односно *тројаке* „они до подне, они после подне, и они на вечери... Пре подне долазе даљи познаници, посете су званичније, по подне интимније, а од вечере још интимније.“ (СРЕМАЦ 2003: 29) На вратима их је дочекивао Ивков шегрт Митанче речима „Туј си је. Извол'те на там'!“ И док су једни улазили, други излазили и собе сваки час биле „пуне и празне“, домаћица славе, Кева, забринута је пазила да ко „не остане непослужен“ – а служила се обавезно кафа, затим вино, потом слаткиши, гурабије и пуслице, али и дуван с цигар-папиром.

Иако је већина српског становништва у другој половини XIX века живела на селу, градови су својим градским начином живота били носиоци модернизације и успостављања једног новог привредног, друштвеног и културног модела, а Сремац је описујући нишку средину дао слику варошког живота и урбане културе градског сталежа – Скерлић је говорио о *галерији типова*, а Сремац је овај нови сталеж поредио са ђинђувама и шареним стаклићима калеидоскопа.

Ко су били шарени стаклићи у урбаном Нишу?

Сремац је описујући живот у Нишу након ослобођења од Турака предочио и слику друштвених кретања у Србији у другој половини XIX века, те је посредно указао на постојање значајних друштвених разлика или категоризацију читавог друштва у терминима „виших“ и „нижих“ ре-

дова и класа...“ (ЈОВАНОВИЋ 2006: 54-82) али и средњег сталежа који су чинили занатлије и трговци, док су чиновници и државни службеници, због свог образовања, уживали велики углед у тадашњој Србији. Опис гостију на почетку романа *Ивкова слава* представља аутентичну слику једног новог друштвеног слоја чиновника, администратора, практиканата... који је због државне службе дошао у Ниш. Међу гостима Сремац је издвојио Перу ветеринара и његову супругу, господина Трифуна, лиферанта, с породицом, господина Јову, среског писара, апотекарског помоћника, господина Милосава, затим старатељског судију с госпођом, господина Кузмана, казначеја, односно благајника, па господина физикуса или лекара Милана Ружића са супругом Наталијом и сином Мирољубом и пензионера Мирка са супругом Стефком и ћерком Бисенијом, те непознатог младића, за кога ће се на крају романа утврдити да је реч о Светиславу, заљубљенику у позориште, који је из Београда дошао у Ниш и ту нашао не само чиновнички посао, већ и себи супругу.

Ћутеци

Урбано окружење било је подстицајно и за развој градског сталежа трговаца и занатлија који је Сремац представио књижевним ликовима угледног нишког домаћина и јорганице Ивка, занатлије Смука, обућара Курјака, па и кујунције Калче. Занатлије су, углавном, имале ученике – шегрте, који су учили занат и при том обављали и кућне послове у домаћинству мајстора, баш као и чираче Митанче, газда Ивков шегрт, кога су за дан славе удесили да га „ни рођена мајка не би препознала“, али који је врло лако могао „како могоаре“ да „поруча ћутеци“ уколико посао не уради како треба. Сличну муку је имао и шегрт Поте у роману *Зона Замфирова*, који о свом положају није много ни размишљао, сматрајући да су „шамари сасвим природна и неминовна последица бедног шегртског положаја. А вукао је шамаре преко целе године, сем првог дана Божића и Ускрса, славе и Тодорове суботе...“ и за свој рад добијао “бедну вечеру, комад хлеба и парче печене бундеве.” (СРЕМАЦ 2003: 122) Овом свету шегрта, придружио се и најсиромашнији и безимени свет слугу, девојака, измећарки, удовица... који је Сремац посредно приказао у опису нишког јутра „Улицом пролази свет. Трче девојке на чесму, пролазе фурунцијски момци са ђеврецима и пењерлијама и деру се из свег грла; пролазе жене и девојке у виноград, а посред њих по једно могоаре, на коме је сав алат, хаљине и јестиво...“ (2003: 63), па и читалац постаје део ујурбаног и ведрога, припростог и вредног нишког света, заправо самог живота оног правог, непосредног, у његовој пуноћи, облику, мири-

су, боји, атмосфери, како је приметила Ана Радин (1986: 11). Степенице друштвене хијерархије о којима говори Владан Јовановић очите су и у роману *Зона Замфирова* у коме је Сремац кроз љубавну причу проткао и сукоб два друштвена раздобља.

Фамилијарна топлина

На формирање културних модела утиче актуелно друштвеноисторијско окружење, односно контекст „као једно од најважнијих основа за пуно разумевање свих видова људске активности“, наводи Макуљевић, а Сремац је био сведоком трансформације и умножавања културних модела у Нишу тога времена. Стари, патријархални и оријентално-балкански представљен је ликом богатог, уваженог Хаџи Замфира, џорбације, који је у турско време пред пашу излазио кад је хтео, а због свог богатства био је сила и у Стамболу, па је и његова кућа била и већа и лепша од пашине. Али, пашино време је прошло, Стамбол је остао далеко и Хаџи Замфир је упркос свом богатству, почео да губи свој сталешки утицај, као што је и оријентални, патријархални, традиционални поредак уступао место модернизацији. Трговци и занатлије постају носиоци политичке и економске моћи новог друштвеног развоја, па је и дућан сиромашног кујунџије Манета који на почетку романа “није имао ни врата, него само ћепенак” прерастао у дућан с вратима и три Вертхајмове касе, једном великом и две мале, у коме су радили шегрт Поте и калфа Коте. Сремац је са симпатијама сликао старовремски, патријархални, оријентални нишки амбијент, будући да однос између најбогатијег, џорбацијског, *големог* и најсиромашнијег, фукарског слоја није приказао антагонистички “И када су служиле и двориле џорбаци-Замфира нису сматране биле за слушкиње – као што је то обичај тамо на хладном и бездушном Западу – него као нешто своје, као род у кући чорбаци-Замфира. Оне га и не зову другачије него *чорбацијо, аџијо* или *чичо*, жену његову Ташану – *џорбацике, аџике* или *стринке*.” (СРЕМАЦ 2003: 126) У простору куће, авлије и баште са цвећем одвијао се највећи део приватног живота појединца и за јавност, међу четири зида скривени, живот фамилије. Слику једноставног и ведро живота сиромашних Нишлијки Сремац је дао и у опису Хаџи Замфирове кухиње у којој су чељад и *женскарија* најрадије боравила, па је и џорбација, што због присне атмосфере, што због *лепотиње* и младости у *раскомоћеним јелечићима* и *шалварама*, радо свраћао да попије кафу. А женскарија ко женскарија седне на „грубо одељане и склепане треножне столице [...] па поваздан пеку и срчу кафу, једу печене семенке од бундева или кокице од кукуруза и [...] слушају новости из комшилука, маха-

ле и града. Ту претресају све, и обично и редовно никога не остављају на миру. Све се ту сјури, чује се кикот, цичање, узвици: „Мука те ‘изела’!“ (СРЕМАЦ 2003: 126) Истом топлином Сремац је описао и атмосферу у Манетовој малој, лепој кући с баштом и цвећем „Беше то кућица пуна свега и свачега, а највише топлине [...]; као и све куће у тим крајевима, беше она право, топло, скровито и мирно гнезданце!“ и нагласио „оне топлине коју ћете узаман тражити код нас.“ (СРЕМАЦ 2003: 134)

Ипак, да ли је све било тако идилично?

Горан Максимовић у раду *Идентитет града у прози Стевана Сремца* указује на симболички значај који су кућа и породица имали за Сремца. (2012: 115) Кућа је изједначена са породицом и представља сигурно уточиште пред свим искушењима стварности – ту владају срећа и готово идиличан живот. Али управо таква породица почиње да се урушава пред налетом новог друштвеног поретка. Сремац је хумориста и духовито је у нишкој прози представио продор нових културно-цивилизацијских правила, али то време није било идилично, иако га је таквим представио тек можемо да наслућујемо драматичност раздобља у коме је ново презирало старо, а старо није разумело ново.

Тако је и Зона постала жртвом друштвених превирања, несналажења, неразумевања... Прелепа, богата и горда Зона је била растрзана (баш као и Ниш, Нишлије, само доба) између патријархалних норми и интимног света свог срца. У свету неписаних правила знало се да „Чиниоци ете, иска чиновничку, офицер офицерску прилику; еснаф спроти еснафа, а трговац спроти трговца иска прилику, демек; - тој си је ред у овај свет!“ (СРЕМАЦ 2003: 184)

Како је Зона могла против света?

Идеологија патријархалног друштва налагала је женску покорност; у хијерархијској систему традиционалне породице реч старијег и оца је била закон, а идеал женског понашања чедност, смерност, послушност, вредноћа... Тако је и Мариола поштовала савете своје мајке “Па, керко кротка да биднеш! Да се срамујеш; у зем да гледаш како и прилега на удовичку керку” (СРЕМАЦ 2003: 25), а млада Калина, лепо васпитана Ставријина ћерка се пред старијим комшијом “поклони смерно и приђе [...] пољуби га у руку, и метну крај њега на миндерлук шарене плетене чарале, као што је већ ред да испрошена дарује очеве пријатеље који им дођу у кућу.” (СРЕМАЦ 2003: 261) указујући поштовање Ибиш-аги. Ван овог реда није могла ни Зона. “Овој да запантиш! грмну хаџи Замфир одлучно Зони. „Сал јоште једанпут да чујем неку лошотију за теб’, из кућу те не пуштам... Туј ћу те закопам! Чаршију и бели свет веће неће да видиш!... `Оће да те заб`рави и сокак. И мале, и град; и никој неће ни да знаје да

си хаџи Замфир има на дом девојку!... Разбра ли мори?“ (СРЕМАЦ 2003: 189) чиме је показао ко је господар куће, али је силном љутњом, чини се, желео да одагна и немоћ пред неумитним променама. Мане, фукара, то „куче у чакшире“, урушава и моћ џорбаџијског сталежа и његову силу стечену још за турског времена, али и простор приватности, куће, авлије и породице. Још је више нарушен вредносни систем патријархалне породице у епизоди коју је Сремац назвао *Причање несрећног оца Петракија о свом несрећном сину Митанчи*. Ову двоструку несрећу, донела је *слободија* и *нова Србија*, јер “какво време заступи [...], бог да чува! [...] Е, неје тако баш било у пређашње време [...] баш тако без ред било!...” са зебњом примећују бата Таско и Јевда. “Било је, - ама у сто године једанпут ако искочи брука и резилак – ама ово саг почесто!” (СРЕМАЦ 2003: 152) Лепа нишка варош почела је да губи душу, баш као Митанче, који је оженивши белосветску фрајлицу, Швабицу Кермину, изгубио и веру и душу, па и породицу, будући да га се отац одрекао у новинама. У свом маниру, Сремац је ову свакодневну реалност и немиле сукобе приказао ведро, с разумевањем, уз обиље хумора, не понижавајући и не вређајући ни једну страну.

Стринке, тетке... Побратими и комшије...

Породичне, родбинске, кумовске и остале сродничке везе биле су важне у српском друштву, па и у градској средини. Због тога није чудно што су несрећном Митанчету најпре у помоћ притекле тетке и стринке. Иако се могу описати као одлике патријархалности и традиције, оне нису ослабиле ни када су почеле да се изграђују модерне државне и друштвене институције. Промена друштвене структуре је била очита и модернизација се огледала у економском, институционалном делу, урбанистичкој регулацији... па је Ћир Мошин дућан, који се још од турског времена налазио поред реке у најживљој улици, избегао рушење „дућан остаде и по новој линији, променивши само фасаду. – Све око њега се променило; старо се порушило а ново дигло, и тако од старога града остаде у тој улици само тај стари дућан...” (СРЕМАЦ 2003: 270) Сремчева проза управо указује на промену фасаде, док су на суштинском плану свести, подручју приватне сфере и духовне културе промене ишле спорије. Ниш је растао и мењао се; у другој половини XIX века имао је око 16.000 становника, али без обзира на то, становништво се међусобно познавало и свакодневно било упућено једно на друго. Тако су Нишлије и даље биле повезане вишеструким социјалним везама, понајвише рођачким, суседским, кумовским, пријатељским, пословним... Срдачност и топлина били

су део амбијента једног времена које је Сремац волео, па је у својој прози описао и важан део социјалног повезивања које се односило на сродство “по духу” пријатељство које је учвршћено у низу заједничких договштина. Ивко, Курјак, Смук и Калча су у нишкој чаршији били познати као ђувеч-кардаши, побратими, нераздвојни „како сол и `леб“, „како Божић и Бадњидан“, а једно без другог, објаснио је Сремац, су „како сирочици без мајку!“ Три дана и три ноћи се славило у Ивковој кући, а нераскидивост другарске везе, додатно је учвршћена овом разузданом прославом Ђурђевдана. Каламбур радости, лепоте, јела, пића, меланхолије Сремцу је послужио да опише једну стварност у којој су побратимске везе, биле јаке попут крвне повезаности рођене браће. У свакодневном животу и раду Нишлије су се ослањале и на добар комшилуk – поштовао се комшија и неговали добросуседски односи. Да није било тако да ли би Ћир Моша могао да се избори за нижу цену кафе? “На значају и светом имену сусед или комшија” шкрти јеврејски трговац Ћир Моша се изборио за повластицу, али праву слику отворених и искрених комшијских односа Сремац је приказао у приповеци *Ибиш-ага*. Промена етнографске и политичке карте Европе утицала је и на промену различитих сфера живљења обичних људи – та “европска правица”, како је назива Сремац, стигла је и до Ниша, драматично преобликујући и живот Турчина Ибиш-аге, који је попут својих сународника, одлучио да напусти место у које се доселио још његов прапрадед. И уместо да своју тугу претопи у огорченост и мржњу или пак материјалну добит Ибиш-ага се одлучио за необичан (готово невероватан с гледишта нових односа и нове свести) гест несебичности и своју лепу, велику кућу у Сагир-Киптијан-махали, одлучује да за симболичну своту понуди комшији Ставрији Призетку: “Човек си кротак, а од време си у овуј махалу, па неће да бидне лошо ни за теб` оди махалу, па ни за махалу оди теб`, а од лошого комшије и на махалу зарар бидне.” (СРЕМАЦ 2003: 256) Иза ове одлуке стоји читава једна филозофија живота, морално чврсто утемељена. Жеља да помогне Ставрији да дође до куће и реши се поспрдног надимка Призетко садржи ширу хуманистичку димензију оличену у бризи о најближем окружењу, комшилуку и друштвеној добробити, али и истинском схватању смисла живота. Ибиш-ага се са сетом опрашта од Ниша. Лажне вредности и окупираност материјалним нису део ни његовог, ни Ставријиног, али ни Сремчевог света – тај “оријенталац”, како га увредљиво назива локално *пискарало* Јевђо Мићовић Мокрогорац, сматра да је од свега најбитнија реч “Ама ће остане, ете, убав спомен и реч и спомињање и од мен` за теб и од теб` за мен`!” (СРЕМАЦ 2003: 260) а то је најважније, нешто ваљано по чему ће их нараштаји памтити и по добру помињати, јер „Севап учини, фрли у море; ако риба не зна – Алах ће да зна!“

Ипак, најзначајније су биле фамилијарне везе. Како друштвене институције нису биле довољно развијене, Нишлије су се у свакодневном животу највише ослањале на своје сроднике – најближу родбину, укућане и ширу фамилију, а важност сродничких веза у српском друштву, потврђује и велики број назива за рођаке и претке. Сремац је породичне односе представио духовито, наглашавајући отвореност, блискост и међусобну повезаност – ниједна значајнија одлука се није могла донети без консултовања фамилијарног већа, који су, углавном, чиниле жене: стрине, тетке, ујне, свастике, јетрве, заове... „Комшилуку и сродници, као важне друштвене институције оног доба представљале су социјални круг у којем су жене доминирале и преко којег су утицале на ширу заједницу“ указује Александра Вулетић, а Сремац посредно и потврђује. Фамилијарно веће, састављено од старијих жена, одлучивало је о Манетовој женидби, а сличан породични савет, окупио се да “претресе све, да се посаветује и да реши шта да се ради” поводом гласова који су се проширили чаршијом да је Зона “станула побегуља”. Ова камарила, како ју је Сремац назвао, а Александра Вулетић означила као „својеврсну женску поткултуру“ (2006: 113) одликовала се брзином, окретношћу, те на позив зачас “заклапарају нануле или папуче преко калдрмисане авлије” затим добру упућеност у сва могућа дешавања у граду, али и продуктивношћу, јер је с подједнаком спонтаношћу и лакоћом креирала иста та дешавања. Утицај који је ова група имала на свакодневни живот и целокупну друштвену структуру није био занемарљив, па не чуди да решења и одлуке фамилијарног већа поштује и силни Хаци Замфир. Сремац у својој прози наглашава отвореност, повезаност и присност породичне заједнице која активно учествује у решавању проблема, те кроз хумор, даје афирмативну слику српске патријархалне породице.

Угађање души или дангубност (?) кафенисања

Ове вишеструке социјалне везе, као и међусобна дружења нису могла да прођу без кафе, која се Нишу оног времена, судећи, бар, према Сремчевим причама, пила свуда и у свакој прилици. Александар Фотић указује да су кафа и дуван, условили крупне промене у цивилизацијама Западне Европе и Османског царства “у освит модерног доба”, наглашава, “довели су до ремећења устаљених друштвених норми понашања” и “нову организацију јавног и приватног простора” (ФОТИЋ 2005: 262-263) Овај напитак је, уз дуван, брзо постао популаран прихватили су га како сви друштвени слојеви, тако су подједнако у његовој благодети уживали и мушкарци и жене. “Колико су само кафа и наргила посркали

и чибука попушили и мастика попили, и Замфир у пашином конаку и паша у Замфировој господској кући” [...] „донесу кафе и чибукe, пију и срчу“ (СРЕМАЦ 2003: 124) записао је Сремац, али је забележио и да су у турско време “нарочито јевтино кафу пекли они што су [је] мтели и пекли [...] по сокацима, оне [...] – тако да их назовем – покретне или летеће кафеције, којих је за турског времена много било, да би и фукара имала у свако доба и на сваком месту кафе. Хамали, секираши, ситне дућанције, селаци и Цигани и друга фукара, тако је и пила кафу. Кад кафе буде насута у филцане, чучне и кафеција и муштерија крај мангала на сред сокака – јер кафеција је обично пио са сваком муштеријом – па пију, тунe и разговарају се о много којечему, о крупним и ситним стварим...” (СРЕМАЦ 2003: 271) Фотић такође говори о уличним продавцима који су у XVII веку „на малој шпиритусној грејалици држали ибрик нудећи брзу услугу“, али истиче да *на брзину* попијена кафе никада није постала карактеристика Истока, због тога што је „лишавала човека уживања у лаганом протоку времена, дружењу и забави.“ (2005: 270-271) Док су жене једино у затворном простору могле да се предају уживању *кафенисања*, дружењу, разговору, па и оговарању (деси се), мушкарци су у овом напитку уживали у кафанама, које су, од како су се појавиле, умногoме утицале на промену начина живљења. Женама није било забрањено ни пушење, али то нису смеле да чине у јавности, па су тако, наводи Сремац поводом једног фамилијарног већа, „четири тетке и две стрине Манетове поседале на миндерлуцима унаоколо и све срчу кафу, а понеке задимиле као мушко. Тетка Дока пије кафу и мастику и уз то пуши као Турчин“ (СРЕМАЦ 2003: 142). Али, без обзира на то да ли се припремала у приватном простору куће или се кафенисало на јавном месту, кафани, право задовољство и смисао овај ритуал је добијао тек када се то чинило у друштву, па је због те своје социјалне димензије ово време повезано са разонодом, свакодневном, и доколичарењем.

Али, да ли је време проведено у сркутању кафе искључиво било дангубно?

Судећи по Сремчевој нишкој прози, није. Уз њу су се дочекивали гости, опуштало у слободном времену, склапали послови и доносиле судбоносне одлуке. Седам попијених мастика и шест посрканих кафе је било довољно да се Ибиш-ага и Ставрија Призетко договоре око куће; разговори о удаји или женидби и решавање породичних проблема се нису могли замислити без обиља овог напитка, а Хаџи Замфир је, захваљујући својој моћи, уз кафу, чак скидао с вешала. Међутим, овај напитак је наводио и на превару Тир Моша Абеншаам је због своје шкртости био спреман и на додатне марифетлуке како би себи обезбедио добит. Годинама је „делио чист ћар са кафецијом“, тако што је од два марјаша,

колико је муштерија остављала поред филцана, један узимао за себе. Ни прослава славе код Ивка није могла проћи без кафе као обавезног послужења – старатељски судија је тога дана попио чак деветнаест, а његова супруга се пожалила да јој пребацује да не уме да испече кафу као у кафани и додала „као да се кафа пече, а не кува! Ја хоћу у лончић, а он у цезву“. Ове дилеме, биле су последица *новотарија* које су дошле са Запада – бела кафа, па крофне и милипроти су с те стране света стигли и у ове крајеве. Различити културни модели у другој половини XIX века огледали су се у исхрани – у урбаној средини попут Ниша, напоредо су се на трпези налазили и качамак и проја, и супе и сосови... а увођење монопола на дуван у ослобођеној Србији довело је до непријатног поскупљења, који је, жалио се пензионер Мирко, постао скуп као шафран.

Испијање кафе чинило је нишку свакодневицу; уз њу су се склапали послови, решавали проблеми или само уживало. Како год, она се најпре пекла, па мрела и потом у ибрику или цезви кувала, а сркала из филцана, будући да се пила врућа и обавезно натенане, у друштву, и то с мераком, угађајући души...

„Мајмунско позориште“ и позориште

Свакодневица се одвијала између посла и куће, а друштвени живот се сводио на кућне седељке, посете комшијама, рођацима и разговоре уз кафу и мастику. Осим кафане, као јавног простора, која је задовољавала потребу за дружењем, али само мушких чланова друштва, других прилика за излазак готово да није ни било. Потврду налазимо и у Сремчевој нишкој прози. Главни вид окупљања у тадашњем Нишу били су сабори, славе, одласци на теферич у Агушов кованлук, Виник... па окупљања младих на којима се играло оро... Мирослава Лукић Крстановић указује да су српски градови већ од 1850. године „почели да мењају друштвену физиономију и животни стил по узору на европејске стандарде.“ (2006: 783) Градови су били средишта из којих су се ширили нови политички, друштвени и културни модели. Промене које је донела модернизација одразиле су се и на доколицу и начин на који се проводило слободно време. Док се балканско-оријентални начин живота одвијао иза плотова, скривен од јавности, у четири зида, дотле је европски, грађански модел позивао на излазак у отворен простор, у јавност, на улицу... Сремац је смену културних модела и односа према доколицы приказао Ћир Мошиним очима: „Недељом би, после подне, сео пред свој дућан на клупу [...] Седео би ту са својом Ребеком и слушао музику која би свирала пред 'Касином', гледао би онај силни беспослени свет, и чудио би се да има

и таква света што једе кад није гладан, и што пије и кад није жедан...“ (СРЕМАЦ 2003: 267) Тако се и у нишкој средини, која је тек почела да осваја јавни простор, кренуло на тргове, шеталишта, у кафане и гостионице, сале, клубове, позоришта... Ниш је пратио своје узоре, па је попут модерних европских престоница, угостио и недељама унапред рекламирану позоришну представу. Према Сремчевој приповеци *Величанствена шетња мадам Помпадуре* у Нишу је 21. маја 1891. године, на дан цара Константина и царице Јелене, била заказана прва, од три представе “јединствених четвороножних уметника мајмуна и кучића”. Циркуске представе су биле право чудо у ондашњој Србији, наводи Мирослава Лукић Крстановић, па је и ово “мајмунско позориште” у царском граду Нишу, “силно заинтересовала патријархалне грађане“, који су се по први пут сусрели и с рекламом, будући да су дотле били обавештавани о новостима „само од општинског добошара.“ (СРЕМАЦ 2003: 309) Сремца је привлачила позоришна уметност, па је заједно са Милорадом Петровићем, учитељем у Сићеву, војним чиновником Ђоком Протићем, професорима Спиром Каликом и Стеваном Никшићем Лалом основао 11. марта 1887. године позориште “Синђелић” у Нишу (НИШКИ ЛЕКСИ-КОН 2011: 393) Интересовање за позориште, сцену, глумце преточио је и у неколико својих прича у којима је описао нови вид друштвеног окупљања и забаве у тадашњем Нишу.

А како су Нишлије доживеле позориште?

Долазак представе био је велики догађај и као што је трупа четвороножних уметника најављивана данима унапред, тако је и за представу о Калчи и Ивку, у Сремчевој приповеци *Калча у позоришту*, читаве недеље ишло „зборење по сокаци и по мале“. У једној патријархалној и затвореној средини, позориште је уносило узбуђење и „дах напреднијег и културнијег света“ коме се тежило, какао је Сремац забележио,. Тако су, „Многи очеви тек пред долазак овог мајмунског позоришта сетише да имају ћери удаваче, и да их треба већ по мало изводити међу свет [...] Чак и они повучени грађани, они који никоме не чине посете, који иду само окружном начелнику и председнику суда на славу; чак и они који посећују само Светосавску забаву; и они који изводе своју породицу само једаред или дваред годишње међу свет – а то је кад слави Црква Светог Пантелеја и на Цвети, кад је „лимунација у граду“ (СРЕМАЦ 2003: 311) Сремчева проза указује да су представе у Нишу, „мајмунске“ или позоришне, представљале готово спектакуларане догађаје, будући да су и сала у хотелу код *Рапоње*, за представу величанствене мадам Помпадуре, и кафана *Европа* за представу о Калчи биле препуне. Међутим, оба извођења су се завршила неславно. Ненавикнута нишка публика је, уживљавајући се у догађаје на сцени, реаговала наивно и бурно. Оду-

шевљење извођењем издресираних кучића, коња и мајмуна, заменио је хаос на бини и у публици, када су, уместо цвећа, на сцену бачене кифле и салфалије, а Калча је, незадовољан како је приказан на позоришној сцени, направио прави метеж... У Србији онога доба, ставови о позоришту су били опречни. Једни су тврдили да је то корисна културна установа, а други су сматрали „да је позориште јавна залудница, луксус, па чак и да сеје разврат и да квара прави...“ (СРЕМАЦ 2003: 310) а у Нишу, чини се, да је било општеприхваћено да је Ђозбојаџилк (обмана, мађија), а глумци или заљубљеници у позориште, попут Светислава из *Ивкове славе*, доживљавани као фантасти и луде.

У Сремчевој прози посвећеној Нишу препознајемо још неке аспекте приватне сфере и јавног живота. О поклоничким путовањима или хаџилуцима писао је у приповеци *Јексик-ација*. У XIX веку су се на путовања у Свету Земљу и Јерусалим, углавном, одлучивали имућнији слојеви друштва, занатлије, трговци, свештеници... који су могли да финансирају трошкове до далеких крајева, а у Сремчевој приповеци се на одлазак на поклоњење одлучио нишки берберин Мицко Миџић. Али, уместо величанственог дочека, нишка чаршија, га је назвала поспрдно „јексик-ација“ или лажни аџија, будући да је у свом незнању на поклоничко путовање кренуо у погрешно време; о школству у Нишу, тек у назнакама, је указао у две недовршене приповетке *Secessio plebis* у којој су се ученици, побунили против строгог професора руског језика и *Очигледна настава у турској школи* у којој је ученик одбио да поједе огледне јабучке, заправо снопиће од пружа помоћу којих је учитељ изводио очигледну наставу рачуна.

На повезаност Обреновића и Ниша упућују историјски извори, али и приповетка *Јусуф-агини политички назори* у којој је Сремац изнео своје политичке ставове о Милану Обреновићу након абдикације 1889. године, али и указао на то да је „Ниш искрено волео и необично поштовао краља ослободиоца“ будући да је током владавине Обреновића Ниш доживео процват.

У позадини великих политичких друштвених, идеолошких, цивилизацијских промена текао је живот једног обичног света, бремени сукобима, сучељавањима, неразумевањима... али и суживотом два културна модела: грађанске Европе и балканско-османског начина живота. У дефилеу домаћица, калфи, лифераната, средњих писара, апотекарских помоћника, практиканата, поднаредника, куварица, занатлија, трговаца... Сремац је у нишким приповеткама представио, духовито и носталгично, аутентичну стварност једног времена, а посредно и слику јавног и приватног живота Ниша и Нишлија у другој половини XIX века.

Цитирана литература

- ВУКИЋЕВИЋ 2006: Вукићевић, Драгана. „Приватни живот у огледалу реалистичке књижевности“, у: Ана Столић, Ненад Макуљевић (прир.), *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*. Београд: Слио, 2006, стр. 457-482.
- ВУЛЕТИЋ 2006: Вулетић, Александра. „Власт Мушкарца, покорност жена – између идеологије и праксе“, у: Ана Столић, Ненад Макуљевић (прир.), *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*. Београд: Слио, 2006, стр. 112-133.
- ДЕРЕТИЋ 1996: Деретић, Јован. *Историја српске књижевности*. Београд: Требник, 1996.
- ИВАНИЋ 2005: Иванић, Душан. „Трач/чаршија или нишки Театрум мунди у прози Стевана Сремца“. *Градина*, 41(8), (2005), стр. 16-26.
- ЈОВАНОВИЋ 2006: Јовановић, Бојан. „Крсна слава“, у: Ана Столић, Ненад Макуљевић (прир.), *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*. Београд: Слио, 2006, стр. 593-610.
- ЈОВАНОВИЋ 2006: Јовановић, Владимир. „Државна власт и појединац“, у: Ана Столић, Ненад Макуљевић (прир.), *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, приредили*. Београд: Слио, 2006, стр. 54-88.
- ЛУКИЋ КРСТАНОВИЋ 2006: Лукић Крстановић, Мирослава. „Приватни живот на јавној сцени светковина“, у: Ана Столић, Ненад Макуљевић (прир.), *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*. Београд: Слио, 2006, стр. 779-805.
- МАКСИМОВИЋ 2012: Максимовић, Горан. „Идентитет града у прози Стевана Сремца“. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 60/1 (2012): стр. 99-117.
- МАКУЉЕВИЋ 2006: Макуљевић, Ненад. „Културни модели и приватни живот код Срба у 19. веку“, у: Ана Столић, Ненад Макуљевић (прир.), *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*. Београд: Слио, 2006, стр. 17-22.
- РАДИН 1986: Радин, Ана. *Уметност приповедања Стевана Сремца*. Ниш: Градина, 1986.
- СКЕРЛИЋ 1974: Скерлић, Јован. *Писци и књиге*. Београд: Нолит, 1974.
- СТАНОЈЕВИЋ 1954: Станојевић, Љубисав. „Стеван Сремац као сликар старог Ниша“, *Гледишта*, бр. 7/8, (1954), стр. 249-284.
- ФОТИЋ 2005: Фотић, Александар. „(Не)спорно уживање: појаве кафе и дувана“. *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Слио, Београд, 2005, стр. 261-300.

Извори

СРЕМАЦ 2003: Сремац, Стеван. *Нишка проза*, приредио Горан Максимовић, Просвета, Ниш, 2003.

Ivana J. Petković

THE PICTURE OF THE PRIVATE AND PUBLIC
LIFE IN STEVAN SREMAC'S PROSE OF NIŠ

The wider historical and cultural contexts have also shattered everyday life and the lives of small, ordinary people. In this work, the literary works of Stevan Sremac, in which he described the life of the south of Serbia, first of all, the environment of Niš after the liberation from the Turks of *Ivkova Slava* (1895), *Zona Zamfirova* (1903), *Ibiš-aga* (1898), *Ćir Moša Abenshaam* (1902) *The magnificent walk of Madame Pompadour* (1906) *Jusuf-aga's political views* (1907), *Secessio plebis* (1905) and the apparent teaching in the Turkish school (1908) will be the sources out of which the paper will attempt to reconstruct the private and public life in Niš in the second half of the 19th century. In the separate thematic units (glories, houses and families, neighbours, coffee and coffee houses, theater, school ...), an emphasis will be placed on the encounter and the confrontation of cultural models, the new, European civil and old, Balkan-Oriental way of life, Sremac describes authentically and witty in his prose.

Key words: Private, Everyday (Daily), Public, Cultural models, Stevan Sremac, prose f Niš